

Fundacje zakonne Kazimierza Leona Sapiehy

Dorota Piramidowicz

Instytut Sztuki PAN, ul. Długa 26/28, PL-00-950 Warszawa

E-mail: dorota.piramidowicz@ispan.pl

Prezentowany tekst podsumowuje działalność podkanclerzego litewskiego Kazimierza Leona Sapiehy na polu fundacji zakonnych, które niegdyś znajdowały się w Wielkim Księstwie Litewskim i w Koronie Polskiej, a w dzisiejszych realiach leżałyby na terytorium Białorusi, Polski i Ukrainy. Sapieha, podobnie jak inni magnaci tego czasu, fundował obiekty sakralne zarówno dla zakonów, które były już zdomowione w Rzeczypospolitej Obojga Narodów – takich jak bernardyni, bernardynki, kanonicy regularni laterańscy, jezuiti, kameduli czy bonifratrzy, a także wprowadził na teren Wielkiego Księstwa Litewskiego Zakon Ojców Kartuzów. Podkanclerzy finansował powstawanie świątyń i ich bogate wyposażenie, zarówno zobligowany ostatnią wolą ojca czy brata, jak i z własnego zamysłu. Zadał także o miejsce swojego pochówku; kartuzja w Berezie – pod względem kubatury i przynależnego terytorium największe w ówczesnej Rzeczypospolitej Obojga Narodów zrealizowane dla potrzeb zakonu przedsięwzięcie architektoniczne – zgodnie z życzeniem fundatora miała się stać główną nekropolią jego rodu. Do swych realizacji zatrudniał rodzimych budowniczych kręgu lubelskiego, być może „odziedziczonych” po ojcu. Natomiast przy powstawaniu kartuzji w Berezie mógł brać udział włoski projektant i budowniczy, Tomaso Poncino. Atrybucję tę zdaje się potwierdzać analiza ikonografii oraz przetrwałych detali architektury z innymi zrealizowanymi przez niego budowlami. Zatrudnienie Poncino można wiązać z kontaktami podkanclerzego Sapiehy na dworze królewskim, ponadto kusząca jest hipoteza, że to właśnie on był znanym ze źródeł, enigmatycznym „Italusem przybyłym z Warszawy”, zawezwanym do budowy bereskiej kartuzji.

Liczne, przedstawione w artykule fundacje Kazimierza Leona Sapiehy na rzecz zakonów doskonale odzwierciedlały ówczesne uwarunkowania artystyczne, były przejawem wielu trendów, tendencji i wpływów obecnych w architekturze XVII-wiecznej Rzeczypospolitej Obojga Narodów.

SŁOWA KLUCZOWE: Kazimierz Leon Sapieha, architektura Wielkiego Księstwa Litewskiego, kartuzja w Berezie, kościół bernardynów w Drui, kościół kanoników regularnych w Słonimiu, kościół bernardynek w Grodnie, erem kamedułów na Bielanych, kościół karmelitów w Białyniczach, kościół jezuitów w Brześciu, klasztor bonifratrów w Nowogródku, klasztor dominikanów w Czarnobylu i Orszy, mecenat magnacki, Tomaso Poncino

Obiekty sakralne powstałe z fundacji Kazimierza Leona Sapiehy – kościoły parafialne i budowle należące do kilku zgromadzeń zakonnych, rozrzucone były na obszarze Wielkiego Księstwa Litewskiego i na wschodnich krańcach Korony Polskiej¹. Jak zauważył Adam Miłobędzki, w XVII wieku tereny Wielkiego Księstwa Litewskiego i Podlasia (po Unii Lubelskiej włączonego do Korony), na tle architektury Rzeczypospolitej Obojga Narodów były regionem najrozleglejším, a zarazem najbardziej wyrównanym i statycznym. Wśród wznoszonych tam budowli powszechnie spotykany był skromny kościół jednonawowy, z pojedynczą wieżą w fasadzie. Najwięcej jednak fundowano nowych założeń klasztornych, liczniejszych nawet niż na ziemiach koronnych. W odniesieniu do Żmudzi może tłumaczyć to zjawisko niezbyt zakorzeniona, trwająca ledwie od dwustu lat chrystianizacja, na Białorusi – rywalizacja z miejscowym Kościołem Wschodnim, a także reakcja przeciwko kalwinizmowi².

1 Na ten temat szeroko Piramidowicz 2012(a): 55–145.

2 Miłobędzki 1980: 280, 281.

Il. 1. Kościół bernardynów w Drui. Fot. J. Bulhak (?), 1929, neg. IS PAN

Podkanclerzy Sapieha, podobnie jak wielu innych magnatów zaangażowany był w rozwój zakonów zadomowionych już na obszarze Rzeczypospolitej Obojga Narodów – takich jak bernardyni, bernardynki, kanonicy regularni laterańscy, jezuita, kameduli czy bonifratrzy – fundował im nowe siedziby. Ponadto wprowadził na teren Wielkiego Księstwa Litewskiego Zakon Ojców Kartuzów, a ich świątynia, wedle jego życzenia, miała stać się rodową nekropolią Sapiehów³.

Najwcześniejszym obiektem architektonicznym związanym z działalnością fundatorską Kazimierza Leona Sapiehy jest kościół parafialny p. w. Wniebowzięcia Najświętszej Panny Marii w Siemiatyczach na Podlasiu. Młody magnat, ówczesny sprawujący urząd marszałka Wielkiego Księstwa Litewskiego, ukończył budowę rozpoczętą przez jego ojca, kanclerza Lwa Sapiehę, czym „złożył najlepszym rodzicom synowski hołd”⁴. Bliskim odpowiednikiem świątyni siemiatyckiej w jej XVII-wiecznej formie jest kościół w Drui (obecnie wieś w obwodzie witebskim rejonu brasławskiego), fundowany przez Kazimierza Leona Sapiehę dla zakonu bernardynów (il. 1). Obie te budowle przetrwały do dzisiaj i mimo znacznych późniejszych przekształceń można w bryle każdej z nich odczytać pierwotny zamysł architektoniczny, stworzony przez rzemieślników wywodzących się ze środowiska lubelskiego. W obydwu świątyniach w nienaruszonym kształcie przetrwały bazylikowe korpusy i półkolisty zamknięcie

3 Większość z fundacji wymienia Paknys 2003: 190–191.

4 „Filiale Obsequium Optimis Parentibus posuit”. Fragment tekstu tablicy fundacyjnej z kościoła w Siemiatyczach.

prezbiteria oświetlone dwiema kondygnacjami okien. Charakterystyczne sztukaterie typu lubelskiego nadal zdobią sklepienie prezbiterium kościoła siemiatyckiego, natomiast w Drui dekoracja zachowała się jedynie we fragmentach w podniebiu chóru muzycznego. Należy podkreślić, że architektura kościołów w Siemiatyczach i Drui należy do odmiany rozpowszechnionej na ziemiach Wielkiego Księstwa Litewskiego (między innymi dzięki działalności fundatorskiej Lwa Sapiehy), której charakterystycznym elementem jest masywna wieża na osi fasady. Jak się wydaje, genety takich rozwiązań należy przede wszystkim upatrywać w tradycji architektonicznej miejscowych kościołów kalwińskich, wznoszonych od drugiej połowy XVI wieku⁵. Litewski wariant tego nurtu stylowego reprezentuje kościół w Różanie (1617), którego sylweta, z charakterystyczną smukłą wieloboczną wieżą na osi fasady przywodzi na myśl kościół w Szawlach na Żmudzi (1595–1625), fundacji Chodkiewiczów⁶.

Początki drujskiej fundacji bernardyńskiej sięgają 1640 roku, kiedy to Kazimierz Leon Sapieha zgłosił do zarządu prowincji gotowość wzniesienia własnym sumptem kościoła i klasztoru⁷. W dokumencie fundacyjnym, wystawionym w Warszawie 21 listopada 1646 roku, zapisano: „Kazimierz Leo Sapieha podkanclerzy W.Ks.Litt., Słonimski, Wołpiński, Luboszański etc. starosta. Oznajmuję tym moim dobrowolnym wieczystym zapisem wszem, wobec i każdemu z osobna iż dla pomnożenia Chwały Bożej, a rozkrzewienia wiary świętej katolickiej wystawiwszy kościół i klasztor na górze kopcami pewnymi ograniczonej, pod tytułem Przenajświętszey Trójcy w Sapieżynie majątności mojej dziedzicznej, Wielebnych Ojców Bernardynów Zakonu Świętego Franciszka, zniósłszy się z starszymi i kommisarzami tegoż Zakonu sprowadziłem, upewniwszy to sobie, żeby w klasztorze pomienionym wiecznymi czasy kapłanów i braci zakonnych dwadzieścia osób (którzyby nabożeństwa w porządku kościoła tego pilnować mogli) mieszkało”⁸. Kościół pw. Św. Trójcy wystawiono jako orientowaną, trójnawową bazylikę z półkoliście zamkniętym prezbiterium, z wysoką wieżą w fasadzie. Od południa przylegał do niego dwukondygnacyjny budynek klasztorny, tworzący wraz ze świątynią zamknięty czworobok z wewnętrznym dziedzińcem. Kościół, wewnątrz „ozdobiony i upiękuszony gipsaturą”⁹, z fundowanym przez podkanclerzego wyposażeniem (m.in. rzeźbionym i złożonym ołtarzem oraz stallami znakomitej snycerskiej roboty), przedstawiał się imponująco, co potwierdzają sporządzane podczas wizytacji

5 Bernatowicz 2000: 18–19; Boberski 2000: 260–261; *Katalog Zabytków Sztuki w Polsce* 1996: X.

6 Karpowicz 1997: 376–377.

7 *Klasztory bernardyńskie w Polsce* 1985: 48.

8 APB L-15. *Planta Conventus Sapieżynensis ad S. Mariam Angelorum, Copia foundationis Conventus Sapieżynensis ex suo originali excerpta...* 363–364. Dręma 2006: 90, 633. MAB, *Acta Capituli Vilnensis*. XII. 1644–1652: k. 126r. Dokument tej fundacji wystawiony 21 XI 1646 w Warszawie; pełny tekst również: Warszawa BN, Mf 13783, *Aktów czyli dziejów kapituły katedralnej wileńskiej z siedmiu pierwszych tomów od 1501 do 1600 <...> przez X. Mamerta z Fulsztyna Herberta <...>* 1843: k. 181r.

9 VUB RS. F4-A. 2648. *Kronika kościoła parafialnego w Drui, położonego w diecezji wileńskiej, guberni wileńskiej, w powiecie i dekanacie dziśnieńskim* 1849: k. 2r.

inwentarze kościelne. Jednakże świetność ta nie trwała długo, gdyż podczas najazdu moskiewskiego w latach 1655–1661 świątynię w znacznym stopniu zniszczył pożar.

Nie są znane żadne przekazy dotyczące twórcy drujskiego założenia. Na podstawie podobieństw planów i detali architektonicznych Maria Brykowska zaproponowała związanie zespołu z realizacjami Antonio Pelacinięgo, architekta i budowniczego kościoła i klasztoru bernardyńskiego w Leżajsku¹⁰. Inną budowlą łączoną z twórczością Włocha, należącą do kręgu fundacji Kazimierza Leona Sapiehy, jest opisywana wyżej świątynia siemiatycka¹¹. Twórczość architektoniczna Pelacinięgo jest aktualnie przedmiotem badań Stanisława Kłosowskiego również skłaniającego się ku tezie, że pochodzący z miejscowości Piuro w Lombardii twórca kompleksu leżajskiego brał udział przy fundacjach podkanclerzego Sapiehy w Drui i Siemiatyczach¹².

Dzięki hojności Kazimierza Leona Sapiehy w Drui bernardyni wystawili jeszcze jeden kościół – na niedużym wzniesieniu, nieopodal wzniesionego później założenia dominikanów¹³. Z opisów w inwentarzach wynika, że niewielką świątynię pw. Św. Antoniego Padewskiego w 1652 roku zbudowano z drewna, na podmurowaniu, na rzucie prostokąta, z gładką fasadą¹⁴. Przy kościółku około połowy XVIII wieku zbudowana została murowana, dwukondygnacyjna dzwonnica ze szczytem ujętym wolutowymi spływami, która pełniła także funkcję bramy wiodącej na cmentarz¹⁵, istniejąca jeszcze w początku XX wieku. Kościół, kilkakrotnie remontowany przez bernardynów¹⁶, spłonął w 1897 roku¹⁷. Jego sylwetę znamy jedynie dzięki akwareli przedstawiającej panoramę Drui, namalowanej w latach sześćdziesiątych XIX wieku przez rosyjskiego artystę malarza i archeologa Dmitrija Strukowa¹⁸ (zwanego w późniejszej literaturze „białoruskim Ordą”), jednak schematyczny przekaz nie pozwala na szczegółową analizę obiektu.

10 Brykowska 1995: 178.

11 Wardzyński 1999: 221.

12 Kłosowski 2012: 21–32; Szykuła-Żygawska; Kłosowski 2012: 18–41; Szykuła-Żygawska; Kłosowski 2011: 103–110.

13 Hedemann 1930: 351 wspomina, że była to drewniana kaplica wystawiona dla bernardynów jeszcze przed zbudowaniem kościoła. Hedemann 1934: (wkładka) publikuje plan Drui, na którym znajduje się rzut niewielkiego kościoła pw. św. Antoniego.

14 *LVI A. F. 694-1-3626. Inwentarz kościoła i klasztoru katolickiego drujskiego XX Bernardynów w diecezji mińskiej, powiecie dzisieńskim zostającego, z opisaniem teraźniejszego stanu i wyszczególnieniem poczynionych przez przechody krajowych i nieprzyjacielskich armijów szkód <...>* 1813: k. 1v. Także Kurczewski 1912: 222; Borejko Chodźko 1998: 100.

15 *VUB RS. F4-35366 (A. 2111). Akt wizyty drujskiego bernardyńskiego klasztoru <...>* 1817: k. 23v-24r.; *VUB RS. F4-35377 (A. 2112). Inwentarz kościoła i klasztoru bernardynów w Drui* 1822: k. 85v-86r.

16 Borejko Chodźko 1998: 100.

17 Hedemann 1930: 351. W 1929 roku planowano odbudowę kościoła „na starych fundamentach”, jednak zamierzenie nie powiodło się. *LVI A. F. 604-1-7974. Sprawa zatargu z ks. kan. J. Borodżiczem na tle zamierzonej przez tegoż odbudowy kościoła św. Antoniego* 1929: k. 1, 11, 13, 15, 16, 19, 28–29, 49, 71. Także *Sprawa budowy kościoła w Drui* 1929.

18 Стрыков 2011: 208–209, plansza 24.

Il. 2. Kościół bernardynek w Grodnie, Fot. po 1945

Wracając do sapieżyńskich fundacji na rzecz zakonu bernardyńskiego, chciałabym z omawianymi wyżej świątyniami w Siemiatyczach i Drui zestawić jeszcze jeden, nieco skromniejszy obiekt. Jest to mianowicie nieistniejący już dzisiaj kościół przeznaczony dla żeńskiego zgromadzenia reguły bernardyńskiej w Grodnie (il. 2). Dotychczas napisano o nim niewiele, a jego dzieje były błędnie odczytywane. Określany w źródłach „bernardyńskim”, często był przez badaczy utożsamiany z kościołem ojców bernardynów (do której to fundacji dokładał się znacznie kanclerz Sapieha¹⁹).

Sprowadzenie panien bernardynek do Grodna zainicjował prowincjał zakonu Krzysztof Scypion del Campo, a najdawniejszymi dokumentami z archiwum klasztornego potwierdzającymi ich obecność w Grodnie były przywilej Zygmunta III z 1618 roku na cegielnię i ogród oraz zapis Janusza Skumina Tyszkiewicza (1619) na place i domy w mieście²⁰. Pierwotny, drewniany kościół pw. Matki Boskiej z Ara Coeli został zbudowany około 1621 roku przy istniejącym już klasztorze²¹. Drugą w historii tej placówki księżą obrona została Teofila Sapieżanka i zapewne było to powodem zaangażowania Kazimierza Leona Sapiehy w dzieło budowy nowej,

19 Tyszkiewicz 1858: 137. Kraków, BPAU sygn. 369, rkp. *Kronika Bernardynów Grodzieńskich 1677–1783*: k. 8v.; Piramidowicz 2012(b): 21.

20 *LVI A. F. 694-1-4020. Wizyta całego funduszu WWPP Bernardynek grodzieńskich diecezji wileńskiej, guberni i powiatu grodzieńskiego, prowincji zakonnej litewsko-ruskiej za rok 1820 skutkiem ukazu wileńskiego rzymsko-katolickiego konsystorza oddziału rządowego <...> 1820*: k. 272v.

21 Borowik 2005: 121–122.

murowanej świątyni, która powstała około 1648 roku²². Podczas konsekracji (21. XI.1651) biskup wileński Jerzy Tyszkiewicz nadał jej wezwanie Narodzenia Matki Boskiej, Św. Antoniego i Św. Kazimierza²³. Cztery lata później świątynia ucierpiała w pożarze, a klasztor został splądrowany przez Moskali. Wedle dokumentów XIX-wiecznych wizytacji kościół mierzył około 40 łokci długości i 15 szerokości²⁴, był orientowany, z wieżą w fasadzie, niewielką kruchtą przy północnej nawie od strony zachodniej i dwiema zakrystiami przy prezbiterium²⁵. Ponieważ nie udało się odnaleźć żadnych przekazów o pierwotnym wyposażeniu świątyni, można się jedynie domyślać, że musiało być bogate, gdyż jego fundatorką była żona podkanclerzego, Teodora Krystyna z Tarnowskich Sapieżyna. Grodzieńskie bernardynki były jedynym klaszturem żeńskim finansowanym przez Kazimierza Leona Sapiechę, więc zapewne i jego małżonka była szczególnie zaangażowana przy tej fundacji.

Najstarszy znany widok dawnego kościoła panien bernardynek wieku zarejestrował Napoleon Orda²⁶. Na akwareli powstałej tuż po połowie XIX widoczna jest fasada świątyni, zabudowania klasztorne i ogród panien bernardynek, a w tle elewacja zachodnia kościoła i klasztoru bernardynek. Wartościowym uzupełnieniem malarskiej dokumentacji Ordy są zdjęcia i pocztówki wykonane w pierwszej tercji XX wieku, na których widoczne jest między innymi półkolistie zamknięte prezbiterium z dwoma rzędami okien. I to właśnie ten kształt i rozmieszczenie otworów łączy świątynię w Grodnie z kościołami w Siemiatyczach i Drui, co może dowodzić ich wspólnej genezy, a być może nawet wskazywać na tych samych budowniczych. Ponadto podobne są ich bryły oraz wieże w fasadach, przy czym wydaje się, że w przypadku grodzieńskiego kościoła bernardynek wieża nie została przekształcona (poza hełmem).

Jednym z bardziej okazałych obiektów z kręgu zakonnych fundacji podkanclerzego Sapiechy był kościół kanoników laterańskich pw. Bożego Ciała w Słonimiu (obecnie miasto rejonowe w obwodzie grodzieńskim). Zakon ten, należący do kongregacji krakowskiej (utworzonej w 1628 roku), na terenach Wielkiego Księstwa Litewskiego miał już swoje placówki – pierwszy kościół z klaszturem został wystawiony w Krzemienicy przez Mikołaja i Barbarę Wolskich²⁷; w tym samym czasie hetman wielki litewski Jan Karol Chodkiewicz wznosił klasztor pw. Św. Kazimierza w Bychowie, którego fundusz Kazimierz Leon potwierdził jako już spadkobierca hetmana w 1649 roku.

22 *LVI A. F. 694-1-4020. Wizyta całego funduszu WWPP Bernardynek grodzieńskich <...>* 1820: k. 258r.

23 Kraków, BUJ 6325 IV. *Wiadomość ogólna klasztorów pp. bernardynek: wileńskiego, grodzieńskiego, brzeskiego <...>* 1818: k. 5r.; Wilno, *VUB RS. F4-35581 (A. 2211). Wizytacja kościoła bernardynek grodzieńskich* 1848: k. 1r.; Jodkowski 1930: 1.

24 Ok. 25 × 10 m. *VUB RS. F4-35581 (A. 2211). Wizytacja kościoła bernardynek grodzieńskich* 1848: k. 1r.; *LVI A. F. 694-1-4020. Wizyta całego funduszu WWPP Bernardynek grodzieńskich <...>* 1820: k. 258rv.

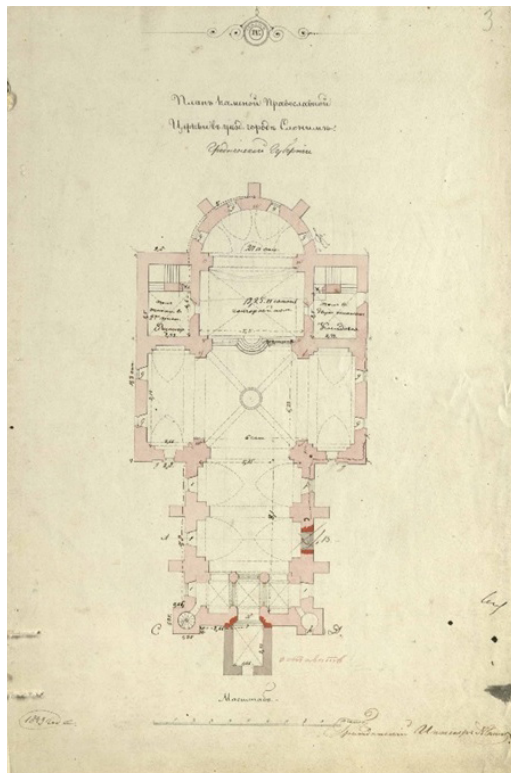
25 *LVI A. F. 694-1-4020. Wizytacje dekanatu słonimskiego i lidzkiego* 1818: 258; Borowik 2005: 123.

26 Kraków, MN III-r. a. 4339. Napoleona Orda. *Kościół bernardynek w Grodnie*, rysunek ołówkiem, podmalowany akwarelą; błąd w podpisie: *Kościóły: pobernardyński i pokarmelicki (sic!) od zachodu*, 1861–1869.

27 Zob. Piramidowicz 2006: 23–81.

Dzieje budowy tej placówki wyjaśnia dokument potwierdzający uposażenie kanoników przez podkanclerzego. Można w nim przeczytać, że stosując się do intencji Lwa Sapiehy, który „począwszy kościół w Słonimie murować” zlecił testamentem dokończenie tej budowli swemu starszemu synowi, Janowi Stanisławowi. Po śmierci tegoż w 1635 roku²⁸, budowę dokończył Kazimierz Leon²⁹, przy czym do połowy wieku nowopowstały kościół znajdował się pod zarządem diecezji³⁰. Dopiero wtedy, uzyskawszy pozwolenie króla Jana Kazimierza i biskupa Jerzego Tyszkiewicza, Sapieha sprowadził z Krakowa kanoników regularnych laterańskich. Początkowo zamieszkali oni we dworze zakupionym od Aleksandra Hilarego Połubińskiego³¹, a dopiero w kolejnych latach wybudowano nieopodal świątyni drewniany klasztor³².

Kościół Słonimski, co potwierdzają opisy inwentarzowe i rysunki pomiarowe, wzniesiony był na planie krzyża łacińskiego, z trójprzęsłową nawą z transeptem, z półkoliście zamkniętym prezbiterium, przy którym znajdowały się dwie zakrycie³³ (il. 3). Został on zapewne znacznie uszkodzony podczas pożaru Słonimia wywołanego przez wojska moskiewskie³⁴, skoro od 1658 roku prowadzono intensywne prace remontowe świątyni. Odbudowę miał prowadzić włoski majster z

Il. 3. Rzut kościoła kanoników regularnych w Słonimiu, 1849. Wilno, VUB 78-335

28 W literaturze często fundację słonimskiego kościoła kanoników przypisywano Janowi Stanisławowi Sapieżę; *Słownik geograficzny* 1889. 10: 825; Kurczewski 1912: 259; Wilczewski 2000: 249.

29 LVIA. F. 389-LM-126. Konfirmacja Jana Kazimierza. *Zeznanie listu fundacyjnego Wielmożnego podkanclerzego WKsLitt. Wielbnym Kanonikom Regularnym Zakonu Augustyna Świętego w Słonimie* 1654: k. 106r.-107v. Jako fundacja własna wymieniony przez Kazimierza Leona Sapieżę w testamencie – Kognowicki 1792: 261. Ostatnio Mączewska 2013: 131–140.

30 Wilno, VUB RS. F57-B53-42. *Acta visitationis generalis ecclesiarum dioecesis vilonensis* 1653: 390.

31 LVIA. F. 389-LM-126. *Metryka Litewska*, k. 107r.-107v.

32 RGLA. 822-12-3761. *Wiadomości o stanie diecezji wileńskiej w roku 1804*, k. 196v.; LVIA. F. 694-1-3733. *Wizyty kościołów diecezji wileńskiej za rok 1828*, k. 37v.; LVIA. F. 694-1-3775. *Wizytacja klasztorów diecezji wileńskiej 1830*, k. 362r.; Pietrzakiewicz 2004: 470.

33 Mączewska 2013: 137.

34 Wilczewski 2000: 250.

Krakowa³⁵, jednak nie istnieją żadne przekazy, co wówczas wykonano. W sprawozdaniu powizytacyjnym, sporządzonym w latach 1704–1706, świątynia, w której ongiś stało pięć ołtarzy (być może fundacji podkanclerzego?) określona została jako *rudera antiqua*³⁶. Rok 1845 przyniósł kasatę również i tej placówki, a w latach sześćdziesiątych XIX wieku dawny kościół kanoników laterańskich ostatecznie przekształcono na cerkiew prawosławną.

Nie notowaną we współczesnej literaturze dotyczącej osoby Kazimierza Leona, jak również nie wspomnianą przez znakomitych sapieżyńskich biografów, jest jego donacja na rzecz zakonu kamedułów i ich warszawskiego klasztoru. Zespół klasztorny na Bielanach pod Warszawą noszący nazwę Eremitów na Górze Królewskiej (*Eremus Montis Regii*) z kościołem pod tytułem Niepokalanego Poczęcia NMP fundował król Władysław IV w 1641 roku, jako wyraz wdzięczności za otrzymanie korony polskiej i za zwycięstwa odniesione nad Moskwą i Turcją. Królewskie nadania wsparły finansowo najważniejsze osobistości ówczesnej hierarchii państwowej i kościelnej. Byli to dostojnicy z najbliższego otoczenia monarchy, a mianowicie królewicz Jan Kazimierz i biskup płocki Karol Ferdynand Waza, a ponadto kanclerz wielki koronny Jerzy Ossoliński, prymas Maciej Łubieński, biskup poznański Andrzej Szołdrski, kanclerz wielki litewski Albrycht Stanisław Radziwiłł i podskarbi wielki litewski Gedeon Michał Tryzna. Do tego zacnego grona fundatorów zakonu kamedułów dołączył także podkanclerzy Sapieha, z którego szkatuły w 1651 roku została sfinansowana budowa jednego z eremickich domków (il. 4), a świadczy o tym zachowana do dzisiaj inskrypcja fundacyjna wykuta w nadprożu drzwi³⁷.

Kolejną kontynuacją dzieła rozpoczętego przez Lwa Sapiechę było wystawienie przez Kazimierza Leona kościoła przy klasztorze jezuitów w Brześciu³⁸. W 1623 roku na placu nieopodal dworu należącego do Sapiehów, kanclerz Lew ufundował jezuitom drewnianą świątynię³⁹. W tym samym miejscu w 1635 roku położono fundamenty pod nowy, murowany kościół⁴⁰, jednak dopiero w latach pięćdziesiątych dzięki funduszowi Kazimierza Leona Sapiechy⁴¹ prace nabrały tempa, a także ruszyła budowa kolegium jezuickiego⁴². Zespół jezuicki został ukończony w roku

35 Łatak 2002: 135. Istnieje domniemanie, że kościół słonimski wystawili budowniczości z Krakowa, którzy następnie zostali zatrudnieni przez Jana Zaora do budowy świątyni ŚŚ. Piotra i Pawła na Antokolu w Wilnie – Czyż 2008: 31.

36 AKL, tom rękopiśmienny bez sygnatury. *Summulae ex Actis Capituli Generalis in Canoniam SS. Corporis Christi Casimira ad Crac[oviam] celebrati. Reformationes Conventuum 1704–1706*: 247–253.

37 Brykowska 1982: 29; Janocha 2004: 19.

38 Jako fundacja własna wymieniony przez Kazimierza Leona Sapiechę w testamentie. Kognowicki 1792: 261; Kurczewski 1912: 258.

39 Ławrowska 2005: 168; Несцярчук 2007: 113. *RGADA 1603-1-44. Opis kolegium i kościoła jezuitów w Brześciu 1782*: k. 1r.; Квитницкая 1968: 15; zob. też *Страчаная спадчына 1998*: 118–119.

40 Data roczna podana w inskrypcji na kamieniu węgielnym, którą przytacza Kognowicki 1792: 232.

41 *RGADA. 1603-1-44. Opis kolegium i kościoła jezuitów w Brześciu 1782*: k. 1r.; Квитницкая 1968: 16.

42 Paszenda 1999: 18.

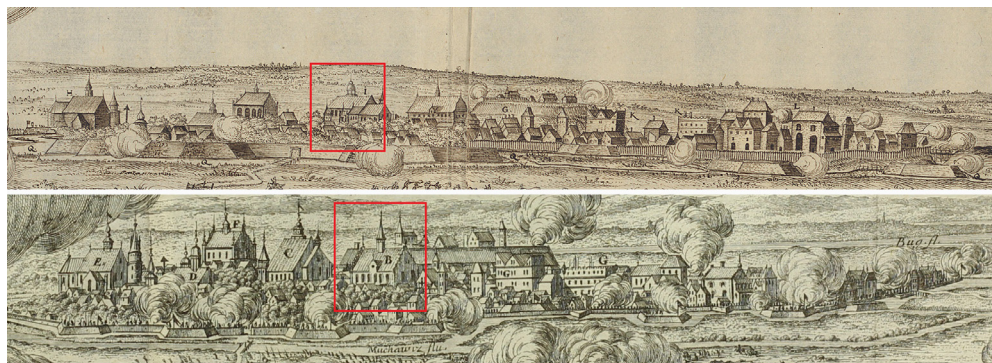
Il. 4. Kamedulski domek eremicki na Bielanych w Warszawie. Fot. Dorota Piramidowicz, 2012

1659, jednak już rok później kościół do fundamentów spaliły wojska moskiewskie⁴³. Pewne wyobrażenie o jego wyglądzie przekazuje rysunek Erika Dahlberga ukazujący panoramę miasta z 1657 roku⁴⁴ (kościół jezuitów został na niej zaznaczony pod literą „I”), gdzie zarysowana jest jego elewacja boczna (północna) oraz szczyt fasady. Jezuicka świątynia została także ukazana na znanym medziorycie włączonym do dzieła Samuela Pufendorfa „*De rebus a Carolo Gustavo...*”⁴⁵ (oznaczona pod literą „B”). Porównując ją z pierwowzorem przedstawionym przez Dahlberga można stwierdzić, że opracowany przez Pufendorfa i wydany blisko trzydzieści lat później (1696) widok Brześcia niezbyt dokładnie odwzorowuje topografię miasta, a przede wszystkim błędnie wprowadzone są na nim oznaczenia niektórych obiektów (w tym kościoła jezuitów!). Z niniejszej obserwacji wynika, że rycin Pufendorfa nie należy traktować wiarygodnie przy odczytywaniu dyspozycji i kształtu budynków oraz określaniu topografii przedstawionych na nich miast (il. 5).

⁴³ Zgliński 2013: 32.

⁴⁴ KB. C.X.G.B.41, 16a. Erik Dahlberg, Vrbs et Castellum Brestzie Litewski S.R.M. Sueciae, die 11 Mai 1657. Zgliński 2013: wkładka.

⁴⁵ Pufendorf S. *De Rebus a Carolo Gustavo Sveciae Rege Gestis commentariorum libri septem elegantissimis tabulis aeneis exornati cum triplici indice*. Norymberga 1696, N 52. Wielokrotnie publikowana i omawiana w literaturze, m.in. Heyduk 1971: ryc. 40. Ostatnio Kortljarchuk 2006: 230–231. Autor niesłusznie interpretuje szkicowy widok Brześcia Kujawskiego jako panoramę Brześcia Litewskiego, tamże, s. 304, fig. 9.

Il. 5. Kościół jezuitów w Brześciu zaznaczony ramką na widokach miasta E. Dahlberga (1657) i S. Pufendorfa (1696)

Kazimierz Leon Sapieha jest uznawany za dobrodzieja zakonu bonifratrów, których sprowadził do Nowogródka⁴⁶. W 1649 roku подарował im drewniany dwór, położony przy ulicy Kowalskiej biegnącej od rynku ku farze, gdzie ojcowie urządzili kaplicę i szpital⁴⁷. Przed połową XIX wieku kaplica została opisana jako dobrze utrzymana, „ale że nisko, prawie na półpiętra niżej od dziedzińca klasztornego bokiem ku ogrodowi ulokowana, ma dosyć wilgoci i z tego względu może być nie wygodną dla chorych mszy słuchających <...>. Argentarya jak na kaplicę bardzo dostateczna”⁴⁸. Niektóre opracowania wspominają, jakoby siedziba nowogródzkich bonifratrów nie była drewniana, lecz murowana. O tyle jest to zgodne z prawdą historyczną, że w końcu XVIII wieku zakonnicy otrzymali murowaną oficynę należącą do skasowanego w 1773 roku klasztoru jezuitów⁴⁹, sprowadzonych rzekomo do Nowogródka również przez Kazimierza Leona Sapiehę⁵⁰. Niestety, wiadomości na ten temat są skąpe – milczą siedemnastowieczne źródła, wyjąwszy wzmiankę w panegiryku pogrzebowym: „wskaże Nowogródek swego słynnego Mecenasa, który darował Jezuitom Świątynię, a całe miasto odbudował po pożarze”⁵¹. I choć ten przekaz wydaje się wiarygodny, to z badań ks. Jerzego Paszendy, opartych na rzetelnych kwerendach archiwalnych, nie wynika, by podkanclerzy miał udział w sprowadzeniu jezuitów do Nowogródka. Według badacza, nowogródzka placówka zakonu Towarzystwa Jezusowego powstała

⁴⁶ Kognowicki 1792: 261. ZK, Dokumenty Plebanii Nowogródzkiej, Intromisja bonifratrów 1671; Kiersnowski 1993: 232, 235. Także Kurczewski 1912: 472.

⁴⁷ Tyszkiewicz 1857: 254.

⁴⁸ LVIA. F. 604-1-7584. *Dodatek do wizyty klasztoru i szpitala OO. Bonifratrów nowogródzkich <...>*, ok. 1842: k. 5r. Kasata zakonu bonifratrów, likwidacja nowogródzkiego klasztoru i zamknięcie szpitala nastąpiły w 1836 roku, Gach 1984: 162.

⁴⁹ LVIA. F. 604-1-7584. *Dodatek do wizyty klasztoru i szpitala <...>*, ok. 1842: k. 5r.: „Jest to oficyna murowana, należąca *quondam* do jezuickiego klasztoru, na mieszkanie dla Bonifratrów trzech i małej liczby chorych dosyć jest wygodną.”

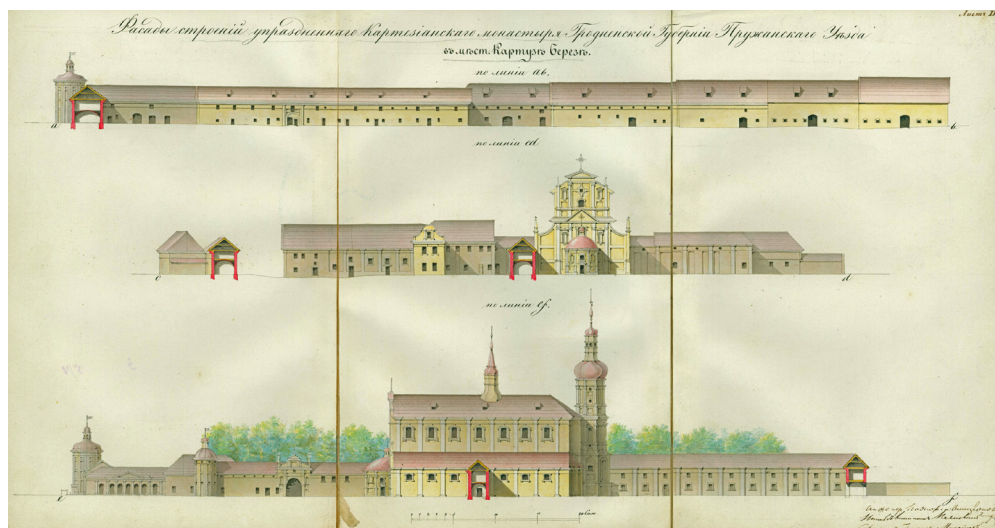
⁵⁰ Informacja ta pochodzi zapewne od Kognowickiego, powtórzona w opracowaniu *Sapiehowie* 1891: 41, i współczesnych.

⁵¹ Naruszewicz 1666: k. E2.

już około 1626 roku, a istniejący do początku XIX wieku murowany kościół i klasztor były budowane etapami w latach 1687–1756⁵². Być może, kwestia nowogródzkiej fundacji dla jezuitów była jednorazową donacją podkanclerzego, którą odnotował skrupulatny panegirysta.

Co do innych drewnianych obiektów sakralnych wzniesionych dzięki hojności Kazimierza Leona Sapiehy wiadomo zaledwie tyle, że istniały. Po śmierci ojca (1633) podkanclerzy został właścicielem między innymi Białynicz (dzisiaj to miasto rejonowe obwodu mohylewskiego), gdzie – zobligowany testamentem kanclerza Lwa – dokończył budowę drewnianego kościoła i klasztoru karmelitów⁵³, wydzielił zakownikom rozległą jurydykę, a także założył drukarnię, czynną w latach 1652–1653⁵⁴. Podkanclerzy uznawany jest za dobrodzieja dominikanów. Dwa klasztory tego zakonu ulokował w swoich odziedziczonych dworach w Czarnobyliu (Ukraina, obwód kijowski) i w Orszy (miasto rejonowe w obwodzie witebskim)⁵⁵. Niestety nie zachowały się żadne przekazy o wyglądzie tych obiektów ani tym bardziej o ich walorach artystycznych.

Natomiast najważniejszą, największą i najhojniej uposażoną fundacją sakralną Kazimierza Leona Sapiehy było kościelno-klasztorne założenie pod Berezę (il. 6, 7), osadą leżącą wśród lasów nad rzeką Jasioldą⁵⁶ (obecnie jest to miasto rejonowe w obwodzie brzeskim). Zespół obecnie trwa w stanie daleko posuniętej ruiny – na miejscu dawnego *Domus Sanctae Crucis*, o którym pisano, że „słusznie zaiste w całej Europie, między

Il. 6. Kartuzja w Berezie, widok kościoła, klasztoru i zabudowań gospodarczych, 1837. Moskwa, RGVA, 394-17-1594

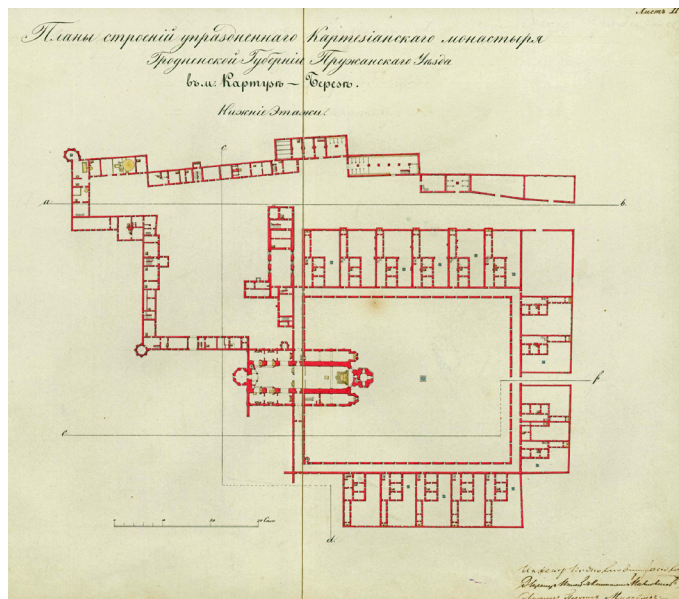
52 Paszenda 1999: 193–212.

53 Nowakowski 1899: 671; Baranowski 2003: 173; Gryko 2011: 160, 162.

54 *Drukarze dawnej Polski* 1959: 118–119; Boberski 2006: 98.

55 *Słownik geograficzny* 1880. 1: 752; Ciechanowicz 2001: 431.

56 Piramidowicz 2010; Piramidowicz, Witkowski 2013; Piramidowicz, Witkowski 2014.

Il. 7. Kartuzja w Berezie, rzut kościoła i klasztoru, 1837. Moskwa, RGVA, 394-17-1592

najbogatszymi liczy się klasztorami i najślawniejszymi, które są tylko na świecie Kartuzjami⁵⁷ – zachowały się jedynie fragmenty ceglanych murów. Zawirowań dziejów nie przetrwał ani kościół, ani żaden z piętnastu eremów, a z licznych budynków klasztornego gospodarstwa pozostała niespełna połowa. Relikty pozwalają wyobrazić sobie monumentalność założenia, a zarazem ogrom poczynionych zniszczeń. Po trwającym niespełna półtora wieku okresie rozkwitu kartuzji,

zapoczątkowanym w czerwcu 1648 roku położeniem kamienia węgielnego, nastąpiły cztery dekady powolnego upadku, zakończone kasatą klasztoru po powstaniu listopadowym (1831)⁵⁸. Kościół pw. Św. Krzyża i dawne eremy zakonników przetrwały do lata 1866 roku. Wydano wtedy rozporządzenie o ich całkowitej rozbiórce, którą rozpoczęto od murów klasztornych, a dwa lata później przystąpiono do likwidacji świątyni.

Trudno rozstrzygnąć, co skłoniło przyszłego fundatora do sprowadzenia „białych mnichów” na teren Wielkiego Księstwa Litewskiego. Można przypuszczać, że złożyły się na to co najmniej dwa powody natury ogólnej. Pierwszy z nich miał źródło w tendencji fundowania zakonów kontemplacyjnych po wojnie trzydziestoletniej, drugi to odradzanie się życia monastycznego po okresie reformacji. Magnateria doby potrydenckiej za obowiązek własnego mecenatu przyjęła fundowanie kościołów zakonnych i taką właśnie dążność można zaobserwować wśród możnowładców o postawie prohabsburskiej. Eremy kamedułów ufundowali na podkrakowskich Bielanych marszałek wielki koronny Mikołaj Wolski wraz z wojewodą krakowskim Stanisławem Lubomirskim (1609–1617 i 1618–1630), podobnie jak wojewoda krakowski Jan Magnus Tęczyński w Rytwianach (1624–po 1655). Kolejną, tym razem królewską realizacją, w którą zaangażowani byli dwaj Wazowie zasiadający na tronie Rzeczypospolitej, Władysław IV i Jan Kazimierz, była pustelnia kamedulska

57 Kognowicki 1792: 227.

58 W momencie kasaty komisyjnie oszacowano majątek ogromny kartuzji, który wyniósł 539 włók ziemi (około 11 500 hektarów), 60 000 rubli kapitału oraz 10 000 rubli w majątku ruchomym – Witkowski 1997: 115.

na Górze Polkowej (*Mons Regis*) pod Warszawą⁵⁹. Stanisław Lubomirski wystawił także siedzibę karmelitom bosym w swym rezydencjonalnym Nowym Wiśniczu (1622–1635)⁶⁰. Na listę dobroczyńców zakonów kontemplacyjnych wpisał się również Kazimierz Leon Sapieha, współfunując budowę warszawskiego eremu kamedulskiego, ale przede wszystkim sprowadzając na ziemie litewskie kartuzów. Ten eremicki zakon o surowej regule zbliżonej do kamedulskiej, został założony przez św. Brunona z Kolonii (1032–1101) w La Grande Chartreuse we Francji (stąd w zlatynizowanej formie pochodzi nazwa zgromadzenia) i w XIV wieku rozpowszechnił się w Europie.

Przy omawianiu zagadnień związanych z architekturą bereskiego kompleksu kartuzów narzuca się podstawowe pytanie o jego twórcę. Na obecnym etapie badań i na podstawie dostępnych opracowań twórczości architektów czynnych około połowy XVII wieku na terenie Rzeczypospolitej Obojga Narodów, najbliższymi formalnie wydają się być realizacje przybyłego z Włoch budowniczego i projektanta Tomasa Poncino. Zastanawiająca jest szczególna bliskość stosowanych przez niego form z formami architektury bereskiej znanymi z przekazów ikonograficznych i nielicznymi zachowanymi jej detalami. Zatrudnienie Poncino można wiązać z rozległymi kontaktami Sapiehy na dworze królewskim, ponadto kusząca jest hipoteza, że to właśnie on był znanym ze źródeł, enigmatycznym „Italusem przybyłym z Warszawy”⁶¹. W twórczości Poncino, którą charakteryzuje antyklasycyzm, antyakademickie podejście do architektury, bardzo wyraźnie dochodzą do głosu rozmaite nieortodoksyjne rozwiązania, które mogą się wydawać zrazu nieprofesjonalne i prowincjonalne, ale w ogólnym rozrachunku dają efekt wręcz zaskakujący różnorodnością form i bogactwem detalu.

Kartuzja w Berezie, jako jedna z trzech założonych w granicach Rzeczypospolitej Obojga Narodów i jedyna na ziemiach Wielkiego Księstwa Litewskiego, należała do najbogatszych fundacji klasztornych w kraju. Jak wspomniano wyżej, pod wieloma względami wśród wszystkich fundacji podkanclerzego zajmowała miejsce wyjątkowe. Sapieha sownie uposażył nowofundowany klasztor, nadając mu rozległe włości w swych dobrach dziedzicznych, nadto rezerwując w testamencie sumę 30.000 zł.⁶² Zgodnie z jego wolą erem kartuzów miał być mauzoleum Sapiehów, a krypty bereskiego kościoła stały się miejscem ostatniego spoczynku linii czerejsko-różańskiej. Do 1747 roku pochowano w nich czternastu przedstawicieli rodu⁶³ i była to bodaj największa

59 Na ten temat Gutmejer 2007: 56–66.

60 Miłobędzki 1980: 164.

61 Po raz pierwszy wspomniany w kronice klasztornej spisanej w 1748 roku: „Facta igitur ultima resolutione confestim Ingeniosus Italus ad fundamenta totius operis iniuvenda Varsavia advocatus, qui fundamenta Ecclesiae posuit” – BK 105. *Historia Centum Annorum...* 1748: k. 10rv. Piramidowicz, Witkowski 2013.

62 Po bezpotomnej śmierci Kazimierza Leona, mocą testamentu opiekę nad kartuzją objął jego chrzestny syn, Kazimierz Jan Paweł Sapieha, wojewoda wileński, po jego śmierci obowiązki kolatorskie miały przypadać kolejno jego najbliższym sukcesorom z rodu Sapiehów.

63 BK 105. *Historia Centum Annorum Carthusiae Sanctae Crucis prope Berezam in Lithuania...* 1748. Kognowicki, a za nim Sapiehowie wspominają o zaledwie ośmiu pochówkach Sapiehów.

sapieżyńska nekropolia (porównywalna jedynie z ufundowanym przez Lwa Sapiechę, wileńskim kościołem bernardynek pw. Św. Michała). Na skutek skomplikowanej sytuacji politycznej, ale przede wszystkim dlatego, że tuż po śmierci Sapiechy świątynia nie była jeszcze gotowa, jego ciało zostało złożone w przy bereskim ołtarzu głównym dopiero w czerwcu 1666 roku⁶⁴. Podczas okazałej uroczystości pogrzebowej odczytano obszerny łaciński panegiryk autorstwa Aleksandra Kazimierza Naruszewicza, w którym znajdowały się liczne odniesienia do życia, osiągnięć, hojności i zalet Sapiechy⁶⁵. Większość z zakonnych fundacji podkanclerzego, będących tematem niniejszego artykułu, tak opisywał wnikliwy panegirysta:

„<...> Pozostaną na wieki
poświęcone Niebianom Kościoły i Kaplice
i mówić będą o SAPIEŻYŃSKIEJ Miłości do Boga. <...>
Wskaże **Nowogródek** swego słynnego Mecenasa,
który darował Jezuitom Świątynię, a całe miasto odbudował po pożarze.
Wskaże **Brześć** szczodrego Dobroczyńcę,
który troszczył się poprzez hojne datki o budowę świętego Przybytku <...>
Wskaże go Litwa i Ruś,
gdyż we wszystkich Miastach, które posiadał,
ustanowił lub rozwinął kult Najwyższego Boga.
Najdonośniejszy będzie wszak głos **Słonimia**,
który otrzymał od niego Wspaniałe Kolegium Kanoników Regularnych.
Czy ktoś będzie szemrał,
gdy – by chwalić KAZIMIERZA SAPIECHĘ –
wśród tylu mężów i tak wielkiego męstwa
powstanie wielki Augustyn?
Nie zdoła milczeć przewymowne milczenie Brunona,
a nawet gdyby zamilkło, **Bereza** wygłosi wiekuiste pochwały.
Nie dość się zdało Jego Heroicznej Szczodrości
zjednywać Boga i ozdabiać Ojczyznę
poprzez fundacje na rzecz Klasztorów.
Poprzez **NOWY** na Litwie Zakon nowej zapragnął ozdoby.
Choćby blask Kartuzji zdołał się ukryć w nieprzebranych ciemnościach,
i tak pozostanie ogromny.
Do pochwał dołoży się

⁶⁴ BL, Add. Ms 17090. *Appendix ad tomum III Propaginis Sacri Ordinis Cartusiensis. De provincia Alemanniae Superioris, collecta a Fratre Georgio Schwengel priore Cartusiae Dantiscanae* 1756: 207, 209.

⁶⁵ Tekst ten, do dzisiaj nie przeanalizowany przez językoznawców ani historyków literatury został jedynie wspomniany: Niedźwiedz 2003: 118–119; Liškevičienė 1998: 81–82, 254. Liczne odniesienia do panegiryku oraz jego tłumaczenie na jęz. polski Piramidowicz 2012(a): 262–292.

pobożna Gromada ściślejszej obserwacji

utworzona w **DRUI**. <...>

Powstaje oto jako nie mniejszy dowód SAPIEŻYŃSKIEJ chwały

Zgromadzenie JANA BOŻEGO założone w **Nowogródku**. <...>⁶⁶

Znakomita większość z przedstawionych wyżej obiektów powstałych z woli Kazimierza Leona Sapiehy obecnie nie istnieje – zniknęły z powierzchni ziemi niedługo po tym, jak powstały, lub w miarę upływu kolejnych wieków. Ponadto, żadna z przetrwałych do dzisiaj budowli nie zachowała się w pierwotnym kształcie. Dlatego przy opracowaniu zespołu fundacji zakonnych podkanclerzego kluczowym i podstawowym zadaniem było wykorzystanie rozproszonych materiałów archiwalnych, zarówno tekstowych jak i ikonograficznych, które w dużym stopniu pozwoliły odtworzyć realizacje świadczące o różnorodności i rozmachu podejmowanych przez niego projektów architektonicznych i artystycznych.

Wśród magnaterii pierwszej połowy XVII wieku Kazimierz Leon Sapieha wyróżniał się rozmachem i skalą swych inicjatyw, nie tylko w odniesieniu do fundacji zakonnych. Jego działalność jak w soczewce skupiała trendy, tendencje i wpływy obecne na obszarze zakreślonym granicami Orła i Pogoni, była wyrazem swoistego „kosmopolityzmu artystycznego” i doskonale odzwierciedlała uwarunkowania artystyczne XVII-wiecznej Rzeczypospolitej Obojga Narodów.

Skróty

AKL – Archiwum Kanoników Laterańskich w Krakowie

APB – Archiwum Prowincji Bernardynów w Krakowie

BK – Biblioteka Kórnicka

BL – British Library

BN – Biblioteka Narodowa w Warszawie

BPAU – Biblioteka Polskiej Akademii Umiejętności w Krakowie

KB – Kungliga biblioteket w Sztokholmie

LVIA – Lietuvos valstybės istorijos archyvas

MN – Muzeum Narodowe

RGADA – Российский Государственный Архив Древних Актов w Moskwie

RGIA – Российский Государственный Исторический Архив w Sankt Petersburgu

VUB – Vilniaus universiteto bibliotekos Rankraščių skyrius

MAB – Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių biblioteka

ZK – Zamek Królewski w Warszawie

Gauta 2014 10 07
Priimta 2014 10 14

⁶⁶ Tłum. z łaciny Tomasz Płóciennik.

Bibliografia

1. Baranowski, A. J. *Koronacje wizerunków maryjnych w czasach baroku*. Warszawa, 2003.
2. Bernatowicz, T. Rola Lublina w architekturze sakralnej Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVI–XVII wieku. *Sztuka ziem wschodnich Rzeczypospolitej XVI–XVIII w.* Red. J. Lileyko. Lublin, 2000: 15–36.
3. Boberski, W. „Projekt” zboru kalwińskiego w Słucku. Z warsztatu XVII-wiecznego cieśli. *Sztuka ziem wschodnich Rzeczypospolitej XVI–XVIII w.* Red. J. Lileyko. Lublin, 2000: 253–266.
4. Boberski, W. Maryjne sanktuarium karmelitów w Białyniczach. Architektura i sztuka „Białoruskiej Częstochowy”. *Sztuka Kresów Wschodnich*. T. 6. Pod red. A. Betleja, P. Krasnego. Kraków, 2006: 97–153.
5. Borejko Chodźko, I. *Diecezja mińska około 1830 roku*. T. 2: *Struktury zakonne*. Oprac. M. Radwan. Lublin, 1998.
6. Borowik, P. *Jurydyki miasta Grodna w XV–XVIII wieku*. Supraśl, 2005.
7. Brykowska, M. *Kościół Kamedułów na Bielanych*. Warszawa, 1982.
8. Brykowska, M. Nowożytnie fasady kościelne na obszarze Wielkiego Księstwa Litewskiego (do początku XVIII wieku). *Kultura artystyczna Wielkiego Księstwa Litewskiego w epoce baroku*. Red. J. Kowalczyk. Warszawa, 1995: 177–189.
9. Drėma, V. *LDK miestai ir miesteliai: iš Vlado Drėmos archyvy*. Vilnius, 2006.
10. *Drukarze dawnej Polski od XV do XVII wieku*. Z. 5: *Wielkie Księstwo Litewskie*. Oprac. A. Kawecka-Gryczowa, K. Korotajowa, W. Krajewski. Wrocław, 1959.
11. Gach, P. P. *Kasaty zakonów na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej i Śląska 1773–1914*. Lublin, 1984.
12. Gryko, B. Losy fundacji sapiieżyńskiej w Białyniczach. *Fundator i mecenas. Magnateria Rzeczypospolitej XVI–XVIII wieku*. Białystok, 2011: 159–166.
13. Gutmejer, K. Siedemnastowieczne fundacje dla kamedułów w Polsce. *Studia nad sztuką renesansu i baroku*. T. VIII: *Fundator i dzieło w sztuce nowożytnej*, cz. 3. Red. J. Lileyko, I. Rolska-Boruch. Lublin, 2007: 55–105.
14. Hedemann, O. *Dzisiaj i Druja. Magdeburgskie miasta*. Wilno, 1934.
15. Hedemann, O. *Historia powiatu brastawskiego*. Wilno, 1930.
16. Heyduk, B. *Dahlbergh w Polsce. Dziennik i ryciny szwedzkie z dziejów „Potopu” 1656–1657*. Wrocław, 1971.
17. Janocha, M. Kamedulskie Bielany. *Zeszyty Bielańskie*. Nr. 1. Warszawa Bielany, 2004.
18. Jodkowski, J. W sprawie kościoła PP. Bernardynek w Grodnie. *Dziennik Kresowy*. Nr. 143, 10 września 1930.
19. Karpowicz, M. Die Graubünder Künstler in Poland. *Graubünder Baumeister und Stukkateure. Beiträge zur Erforschung ihrer Tätigkeit im mitteleuropäischen Raum*. Hrsg. M. Kühnenthal. Locarno, 1997: 371–391.
20. *Katalog Zabytków Sztuki w Polsce*. T. XII. Z. 1: *Siemiatycze, Drohiczyn i okolice*. Opr. M. Kalamajska-Saed. Warszawa, 1996.
21. Kiersnowski, R. Miejski dwór nowogrodzkiego podsejdy. *Między Wschodem a Zachodem. Rzeczpospolita XVI–XVIII w.* Red. Z. Wójcik. T. Chynczewska-Hennel. Warszawa, 1993.
22. *Klasztory bernardyńskie w Polsce w jej granicach historycznych*. Red. H. E. Wyczawski. Kalwaria Zebrzydowska, 1985.
23. Kłosowski, S. Życie i twórczość architektoniczna Antonio Pelaciego, budowniczego bazyliki i klasztoru w Leżajsku. *Almanach Leżański*. Z. 8. 2012: 7–32.
24. Kognowicki, K. *Życia Sapięhów i listy monarchów, książąt i różnych panujących do tychże pisane*. T. 3. *Życie Kazimierza Leona Sapięhy Podkanclerzego Wielkiego Księstwa Lit.* Wilno, 1792.
25. Kotljarchuk, A. *In the Shadows of Poland and Russia. The Grand Duchy of Lithuania and Sweden in the European Crisis of the mid-17th Century*. Södertörns, 2006.
26. Kurczewski, J. *Biskupstwo wileńskie od jego założenia aż do dni obecnych, zawierające dzieje i prace biskupów i duchowieństwa diecezji wileńskiej, oraz wykaz kościołów, klasztorów, szkół i zakładów dobroczynnych i społecznych*. Wilno, 1912.
27. Liškevičienė, J. *XVI–XVIII amžiaus knygy grafika: Herbai senuosiuose lietuvių spaudiniuose*. Vilnius, 1998.
28. Łatak, K. *Kongregacja krakowska kanoników laterańskich na przestrzeni dziejów*. Kraków, 2002.
29. Ławrowska, I. *Brześć Litewski w okresie I Rzeczypospolitej (1569–1795). Przemiany przestrzenne i architektura*. Cz. I i II. Praca doktorska napisana pod kierunkiem prof. dr. hab. J. Kowalczyka, Instytut Sztuki Polskiej Akademii Nauk. Warszawa, 2005.

30. Mączewska, K. Kościół p. w. Bożego Ciała i klasztor Kanoników Laterańskich. *Materiały do dziejów sztuki sakralnej na ziemiach wschodnich dawnej Rzeczypospolitej*. Cz. II: *Kościół i klasztory rzymskokatolickie dawnego województwa nowogródzkiego*. T. 3: *Miasto Słonim*. Pod red. M. Kałamajskiej-Saeed. Kraków, 2013: 131–148.
31. Miłobędzki, A. *Architektura polska XVII wieku*. T. 1. Warszawa, 1980.
32. Naruszewicz, A. K. *Phoenix Orbis Lituani Illustrissimus Dominus D. Casimirus Leo Sapieha, comes in Bychów & Sapieżyn, procancellarius Magni Ducatus Lituaniae, Orsensis, Volpensis, Berezynensis Praefectus, Oeconomiae Brestensis Administrator, iuris utriusque in Alma Academia Vilnensis fundator. Ad Cineres funebris Illustrissimo Domino D. Casimiro Ioanni Sapieha comiti in Bychów, M.D.L. Curiae Thesavario, Brestensi, Volpensi capitaneo a Casimiro Alexandro Naruszewicz referendaride M.D.Lit. nomine Almae Academiae Vilnensis Societatis Iesu dicatus*. Academia Vilnensis S. J. Vilnae, 1666.
33. Niedźwiedz, J. *Niesmiertelne teatru sławy. Teoria i praktyka twórczości panegirycznej na Litwie w XVII–XVIII w.* Kraków, 2003.
34. Nowakowski, W. *O cudownym obrazie Matki Boskiej w kościele OO. Karmelitów w Białyniczach. Wiadomość historyczna*. Kraków, 1899.
35. Paknys, M. *Mecenatystės reiškinys XVII a. LDK*. Vilnius, 2003.
36. Paszenda, J. *Budowle jezuickie w Polsce*. T. 1. Kraków, 1999.
37. Pietrkiewicz, I. Biblioteki klasztorów słonimskich w świetle zachowanych inwentarzy. *Nasza Przeszłość*. 2004. 101: 465–474.
38. Piramidowicz, D. *Feniks świata litewskiego. Fundacje i inicjatywy artystyczne Kazimierza Leona Sapiehy (1609–1656)*. Warszawa, 2012(a).
39. Piramidowicz, D. Kościół p. w. Bożego Ciała i klasztor Kanoników Regularnych Laterańskich w Krzemienicy. *Materiały do dziejów sztuki sakralnej na ziemiach wschodnich dawnej Rzeczypospolitej*. Cz. II: *Kościół i klasztory rzymskokatolickie dawnego województwa nowogródzkiego*. T. 2. Red. M. Kałamajska-Saeed. Kraków, 2006: 23–81.
40. Piramidowicz, D. Kościół parafialny p.w. Znalezienia Krzyża Św. i dawny klasztor Bernardynów. *Materiały do dziejów sztuki sakralnej na ziemiach wschodnich dawnej Rzeczypospolitej*. Cz. IV: *Kościół i klasztory dawnego województwa trockiego*. T. 1: *Kościół i klasztory Grodna (1)*. Opr. M. Kałamajska-Saeed, D. Piramidowicz. Kraków 2012(b): 19–88.
41. Piramidowicz, D. Obraz i słowo. Kartuzja w Berezie w świetle źródeł ikonograficznych i tekstowych. *Dailės istorijos studijos*. T. 4: *Socialinių tapatumų reprezentacijos Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės kultūroje*. Vilnius, 2010: 277–302.
42. Piramidowicz, D.; Witkowski, R. Kościół p. w. Krzyża Św. i klasztor kartuzów w Berezie Kartuskiej. *Materiały do dziejów sztuki sakralnej na ziemiach wschodnich dawnej Rzeczypospolitej*. Cz. V: *Kościół i klasztory rzymskokatolickie dawnego województwa brzeskolitewskiego*. T. 2. Kraków, 2014.
43. Piramidowicz, D.; Witkowski, R. *The Chahrterhouse „Domus Sanctae Crucis” in Berezka Kartuska and its Chronicle „Historia Centum Annorum” (1748)*, „Analecta Cartusiana”. Ed. J. Hogg, S. Excoffon, A. Girard, D. Le Blévec. Vol. 287. *Sources on the History of the Carthusian Order in Central Europe*. Salsburg, 2013.
44. *Sapiehowie. Materiały historyczno-genealogiczne i majątkowe*. T. 2. Petersburg, 1981.
45. *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*. T. 1. Warszawa, 1880.
46. Sprawa budowy kościoła w Drui. *Dziennik Wileński*, 4.VIII.1929, Nr. 177.
47. Szykuła-Żygawska, A.; Kłosowski, S. Antonio Pelacini da Piuro, architetto-construttore riscoperto. I piuresi in Polonia tra la fine del XVI e l’inizio del XVII secolo. *Plurium V*, 2012.
48. Szykuła-Żygawska, A.; Kłosowski, S. *Matki Bożej Leżajskiej wędrowanie źródłami Sanu. Krzeszów-Lipny-Leżajsk*. Kraków, 2011.
49. Tyszkiewicz, E. *Wiadomość historyczna o zgromadzeniach i fundacjach męskich i żeńskich rzymsko-katolickich klasztorów w dyecezyi wileńskiej*. Wilno, 1858.
50. Wardzyński, M. Kościół parafialny pw. św. Jana Chrzciciela w Wołpie. *Kościół i klasztory rzymsko-katolickie dawnego województwa nowogródzkiego*. T. 1. Red. M. Kałamajska-Saeed. Kraków, 2003: 203–244.
51. Wilczewski, W. F. Spustoszenia wojenne w dekanacie Słonimskim w czasie najścia moskiewskiego w połowie XVII wieku. *Nasza Przeszłość*. 2000. 94.
52. Witkowski, R. Szkice z dziejów kartuzji bereskiej 1648–1831. *Lituano-Slavica Posnaniensia. Studia historica*. T. 7 (1996). Poznań, 1997: 73–118.

53. Zgliński, M. Zarys dziejów i urbanistyki Brześcia oraz rysy historyczne jego nieistniejących kościołów i klasztorów rzymskokatolickich. *Materiały do dziejów sztuki sakralnej na ziemiach wschodnich dawnej Rzeczypospolitej*. Cz. V: *Kościół i klasztor rzymskokatolickie dawnego województwa brzeskolitewskiego*. T. 1. Pod red. M. Zglińskiego. Kraków, 2013: 17–68.
54. Гавбугь, Т.; Кулагин, А.; Чантурья, Ю.; Квитницкая, А.; Ткачоў, М. *Страчана я спадчына*. Минск, 1998.
55. Квитницкая, Е. Д. Архитектура Беларуси. *Всеобщая история архитектуры*. Т. 6. Москва, 1968.
56. Несцярчук, Л. М. Гістарычныя памяткі роду Сапегаў на Берасцейшчыне (XIX–XIX стст.). *Вялікі канцлер Вялікага княства (Да 450-годдзя з дня нараджэння Льва Сапегі). Матэрыялы I Берасцейскіх, II і III Віцебскіх Сапегайскіх чытанняў*. Pod red. Г. М. Праневіч. Witebsk, 2007: 112–115.
57. Струков, Д. *Альбом рисунков 1864–1867*. Минск, 2011.

Dorota Piramidowicz

Casimir Leo Sapieha's foundations for religious orders

Summary

The text recapitulates activities of Casimir Leo (Kazimierz Leon) Sapieha, Vice-Chancellor of the Grand Duchy of Lithuania, as a founder of monasteries in Lithuania and Poland, which – if existed – would now be located in Belarus, Poland and Ukraine. Like other magnates of the time, Sapieha patronized religious orders and convents already accommodated in the Commonwealth (Franciscans-Bernardine brothers and nuns, Canons Regular of the Lateran, Jesuits, Camaldolese monks or Brothers Hospitallers of St. John of God) as well as introduced a new one – the Carthusian Order – to Lithuania. Erection of churches with their sumptuous furnishings which he financed was obliged by the will of his father, brother as well as followed his own intention. He carefully arranged his place of burial; a Charterhouse in Bereza was the largest architectural project executed for religious order in the Commonwealth of Poland and Lithuania and according to his will became the major necropolis of the family. In his undertakings Sapieha hired indigenous builders from Lublin circle, probably “inherited” from father’s projects; while in Bereza an Italian designer and architect Tomaso Poncino should be assumed as an author. His contribution to the architecture of the Charterhouse can be confirmed by the analysis of visual documents and still existing details compared with his other works. Hiring Poncino was presumably a consequence of Sapieha’s relationship to the royal court, and the assumption that he was an enigmatic “Italian coming from Warsaw” (known from archival notes), called for the construction of the Charterhouse, sounds tempting.

Casimir Leo Sapieha’s numerous foundations for religious orders presented here perfectly illustrate contemporary artistic conditions, trends and influences in the architecture of the Commonwealth of Both Nations of the 17th century.

KEY WORDS: Casimir Leo Sapieha, architecture of the Grand Duchy of Lithuania, Charterhouse in Bereza, Franciscans-Bernardine’s church in Druja, Canons Regular of the Lateran’s church in Słonim, Franciscans-Bernardine nuns’ church in Grodno, Camaldolese monks’ monastery in Bielany, Carmelites’ church in Białynicze, Jesuits’ church in Brest, monastery of Brothers Hospitallers in Nowogródek, Dominicans’ monastery in Czarnobyl and Orsza, magnate’s patronage, Tomaso Poncino